

SH.SEYTOVTIŇ «XALQABAD» ROMANINDA SINONIMLERDIŇ QOLLANIŁIW ÓZGESHELIKLERI

Turdımuratova M.Sh.

filologiya fakultetiniŇ 4-kurs studentı

Patullaeva G.S.

*filologiya ilimleriniŇ kandidatu, docent
Ajiniyaz atındaǵı NMPI*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17704251>

Jámiiyette adamlardıń bir-biri menen pikir alısıw, qatnasıw procesi sóz járdeminde iske asadı. Sózlerden gáp quraladı, gáp arqalı biz pikirimizdi ekinshi birewge jetkeriw múmkinshiligine iye bolamız. Sóz tilde kommunikativlik xızmet atqarıp ǵana qoymastan, al emocionallıq-ekspressivlik xızmette atqaradı. Hár qanday sózdiń boyına ózine tán máni boyawı jámlengen. Bul náirse dúnyadaǵı hádiyse hám qublıslarǵa óz qatnasımızdı, kózqarasımızdı bildiriwde oǵada áhmiyetke iye. Sonlıqtan da E.Berdimuratov: «Aytayın ya jazayın degen pikirdi múmkin bolǵanınsha anıq hám sulıw etip, tınlawshı hám oqıwshını qanaatlandırǵanday dárejede jetkeriw adamnıń sóylew hám jazıw processindegi aldına qoyǵan maqseti. Biz barlıq waqıtta usı náirsege eriksiz túrde kewil awdaramız, óz leksikamızdan tolıq hám ıqshamlı túrde paydalanıwǵa tırısamız. Óz pikirimizdi ekinshi birewge anıq kórkem hám ótkir etip jetkeriwde sinonimler ayrıqsha áhmiyetke iye»-dep jazadı.

Adamlardıń dúnya qubılısları hám hádiyseleri haqqındaǵı túsiniginiń keńeyiwi, rawajlanıwı soǵan sáykes tildiń leksikasında mániles sózlerdiń payda bolıwına alıp keledi. Mısalı: Ásker jigitlerdi *tiyegen* qayıq aǵadan ıqqa qaray shıqqan edi (15-bet). Bul gáptegi **tiyegen** sózin alıp qarayıq. Tilimizde bul sóz benen mániles **júklengen**, **mingizgen**, **artqan** sıyaqlı sózler bar. Usı sózlerdiń hár qaysısı da belgili bir zattıń háreketlik belgisin bildire aladı, olardıń barlıǵında adamlardıń turmıs procesindegi bayqawları nátiyjesinde payda bolǵan mániles sózlerden esaplanadı. Qaraqalpaq tilinde de bunday sózler dúnyanı tanıw, dúnyadaǵı qubılıslardı, onıń geypara tanıw emes táreplerin úyreniwdiń, anıqlawdıń rawajlanıp barıwına baylanıslı bolǵan sinonim sózlerden ibarat. Bul sózlerdi qálegen jerde birin-biri almastırıp, biriniń ornına birin qollanıw kete beretuǵın sózler dep qarawǵa bolmaydı. Olar bir-biri menen tek mánisi sáykesliliǵi menen ǵana birlesedi, al endi sol ortaqlı ulıwma máni olardıń hár qaysısında hár qanday ózgeshelikke iye bolıp keledi. Máselen, dawıs ses, ún degen sózler bir-biri menen mánilesliǵi boyınsha birlesip tur. Olardıń ulıwma mánisi ortaqlı. Solay da bolsa birinde bar máni ayrıqshalıǵı ekinshisinde tabılmaytuǵını júdá anıq seziledi. Mına

mısallardı qarayıq: Poroxodtıń páriginen suwdı gúregen **sesti** esitilip turadı (16-bet). Áskerlerdiń mázi-mayram bolıp kúlisip baratırǵan **ǵawırlısı**, qosıq aytqan **dawısları** ǵana emeski esitiledi (17-bet).

Joqarıdaǵı **dawısı**, **sesti**, **ǵawırlısı** degen sinonimler qansha mániles bolsa da, olar bir-birinen qandayda bir máni boyawı, ózgesheligi menen ayırılıp turadı. Bul sinonim atlıqlar sóylew praktikasında sózlerine turaqlı feyillerdi talap etiw menen de ayırılıp turadı. Máselen, «únińdi óshir», «sestińdi óshir» dep aytamız da, «dawısıńdı óshir» dep aytıw sóylew normalarına sáykes kelmeydi. Sonday-aq «sestińe suw quyıldı ma» degen frazeologiyalıq sóz dizbegi bar, biraq «dawısıńa suw quyıldı ma» desek burınnan qáiplesken sóylew normaların buzǵan bolamız.

Qaraqalpaq tilinde sinonimler mánilik jaqtan derlik birdey, biraq bir-birinen qanday da bir belgisi arqalı ajratılatuǵın, forması jaǵınan hár qıylı yaqı onnan da kóp sózlerden ibarat. Mısalı: Nuw qaraǵay qamıslardıń sáwlesi kúńge túsip, onıń **jiyeginde** turǵan adamlarǵa astında taǵı da qamıslıq barday kórinedi (125-bet). Kóldiń bir **shetinde**, jup-jubı menen tórt aqquw jayılp, kóldiń **jaǵasındaǵı** ósken shıyqıldawıqtı jep bir-birine qarap moyınların sozıp, naz etkendey boldı (321-bet).

Bul mısallardaǵı «**jiyeginde**, **shetinde**, **jaǵasında**» degen úsh sózdiń aytılıwı hár túrli seslik qurılısqa iye, solay da mánileri derlik birdey. Usı úsh sózdiń qaysısın aytsañ da bir mánini túsineseń, degen menen hár sózdiń boyına singen ayırıqshalıq sezilip turadı. Mine, sóz mánisindegi usı jaǵday adamlardıń turmıs praktikasında óz ara pikir alıswında sinonimdi tańlap onnan orınlı paydalanıwǵa múmkinshilik beredi. Qaysı tildi alıp qarasań da onıń sóz quramındaǵı sinonimlik baylanısına qarap, sol tildiń qaysı dárejede rawajlanǵanlıǵı tuwralı pikir júrgiziwge boladı, óytkeni tilde sinonimlerdiń kóbeyiw bul tildiń tariyxıy rawajlanıw dárejesi menen tikkeley baylanıslı. Házirgi dáwirdegi qaraqalpaq ádebiy tili tuwralı da biymálel joqarıdaǵı pikirdi aytıwǵa boladı. Biraq tilimizde qollanılıp júrgen sinonim sózler mánilik ózgesheligi, qurılısı boyınsha birdey emes olar bir-birinen ayırılıp turadı.

Turmıs shınlıǵın kórkem shınlıqqa aylandırıwda sinonim sózler úlken rol oynaydı. Sebebi, olar kórkemlew qurallarınıń biri sıpatında xızmet etedi. Sonlıqtan olar kórkem shıǵarmalar leksikası ushın ayırıqsha áhmiyetke iye, óytkeni sinonimlerdi durıs tańlaw, olardı óz ornında sheber paydalanıw arqalı pikir obrazı úylesimli dóreydi. Bul nárese óz gezeginde aytılayın degen oydıń anıq jetkeriliwine sebepshi boladı. Mısalı:

- Hámmeniń de balası ózine **áshirepi**. (59-bet).

Bul mısalda jazıwshı tárepinen, **áshirepi** degen sóz sheberlik penen tawıp qollanılǵan. Máselen, **áshirepi** dewdiń ornına **jaqsı kóredi**, dep qollanıw múmkin edi, biraq dáslep kidey kúshli obrazlı bolıp shıqpas edi. Sonlıqtan jazıwshı sózler arasındaǵı

máni ayırıqshalıǵın tolıq esapqa alǵan halda olardı óz shıǵarmasınıń leksikasına durıs endirip otır. Bunday mısallardı romannan kóplep keltiriwge boladı. Mısalı: Onıń **shırayı** bop-boz bolıp ketti. Ózi de sınaqqa túskenin sezedi. Onıń qarsı aldında asıwı kóp dumanlı taw buldırıp turǵanday elesledi. Ol qáytse de sansız ótkelden ótip, asqar shıńlardı asıp sol tawdıń tóbsine jetpegenshe sınaqtan óte almasın bildi. Onıń boyında kúsh-quwat tasqınladı. Jedelin topla, shıńǵa órlew ushın bekkem belin buwdı (59-bet).

Bul mısallardan kórip ótkenimizdey, **shırayı, sınaq, asıwı, ótkel, asqar, tasqınlaw** sinonimleri jazıwshı tárepinen durıs tańlangan hám qollanǵan. Máselen, **shırayı** ornına **turi, sınaq** ornına **tekseriw, asıw** ornına **ótiw, asqar** ornına **biyik, bálent, tasqınlaw** ornına **tolıw, kóbeyiw** dep qollanǵanda bolar edi. Biraq dáslep kidey tásirli, obrazlı bolıp shıqpas edi.

Demek, jazıwshı sinonimlerde qollanıwdı sheberlik penen durıs tańlay bilgen. Shıǵarmada turaqlı sinonimler; shártli yaki kontekstlik sinonimler; sonday-aq stillik sinonimler de orınlı qollanılǵan. Eriniń **kelbetine** tigilip qarap edi, «gáptiń shını sol» degende túnerip tur eken. (59-bet). Onıń **shırayı** bop-boz bolıp ketti. (59-bet). Ayday **júzine** ayrılmastay qalıń shirkew shimıldıǵı tústi. (17-bet). Mısallardaǵı «kelbet, shıray, júzi» degen sinonim dara turǵanda da, kontekstte de biriniń ornına biri qollanıla beredi, shıǵarmada bunday turaqlı sinonimler júdá keń orın alǵan.

Úyde sandıqqa súyenip, oshaq basında osharılıp, túnerip, **sargayıp** otırǵan shıǵarmada ol kelgenlerge-kópshiliktiń ishinde bolsańız kewil kóteresiz (70-bet). **Uwayımdı** umıtasız, qoldan kelgenshe járdem beresiz (70-bet). Mısallardaǵı **sargayıp, uwayım** degen sózler belgili bir kontekstte ǵana sinonim bolıp kele aladı, al jeke turǵanda tuwra mánileri menen bir sinonimlik qatar qurawǵa bolmaydı, bunday sózlerdiń sinonimlik qásiyeti shártli hám belgili bir kontekstte ǵana anıq kórinedi, sol sebepli kontekstlik sinonimler sanaladı. Mısalı:

Gúder úzsem de jas nashardıń baxtına **kesir** bolmay, ruxsat beremen dep júz edim (25-bet). Bul mısaldaǵı «kesir» degen sóz awızeki sóylew tiline tán, al tosqınlıq sıyaqlı sinonimler jazba tilde aktiv qollanıladı. Degen menen olar awızeki sóylew tiline tán leksikalıq elementlerden esaplanadı.

Romandı oqıp otırıp tek jazıwshınıń óziniń jazba stiline tán sinonimlerde de ushıratıwǵa boladı. Mısalı: Uzaq ómirdi **qırshın** etti (40-bet). Al oylasayıq, seniń **múddán** ne? - dep ózine salmaq taslap, taǵı irkildi (40-bet). Mısallarda kórgenimizdey, jazıwshı óz dóretpesinde **qırshın, múddán** degen sózler paydalanǵan.

Bunda **qırshın-qısqa, múddán-maqsetiń, niyetiń, sarsańkesek-qıynalıw** degen sózler menen sinonimlik qatar dúzedi.

Sinonimler qurılısı jaǵınan da ayrıladı. Sinonim bir sózden de, bir neshe sózden de turıwı múmkin. Usıǵan baylanıslı olar dara hám qosarlı sinonimler bolıp eki toparǵa bólinedi. Dara sinonimlerde bir sózden turatúǵın sinonimler kiredi. Mısalı: Sonı izlep **biraz** jerge asıp ketip joldan adasıppız (48-bet).

Joqarıdaǵı mısaldaǵı kóp hám biraz sinonimleri óz ara sáykes túrde dara sinonimler bolıp esaplanadı. Tolqınlaǵan qara shashtıń órimi jayılp kók jelkesin basıp toltırıp turdı (16-bet).

Qosarlı sinonimler eki hám onnan da kóp sózlerden turadı. Mısalı:

Ol da kewil tolgandıy: - qanday jaqsı qosıq dep qayıqqa urǵan tolıqınıń arasında eskekti esiw menen boldı (40-bet).

Bul mısaldaǵı kewli tolgan degen sóz, sonday-aq kúndelikli turmısımızda qollanılatusın qorıqtı sóziniń mánisin beretuǵın tóbe shashı tik turdı degenge tusıǵan sinonimler de qosarlı sinonimler dep ataladı.

Bul máhálde asaw tolıqın paseńlep tıǵandıy boldı (41-bet).

Bul mısaldaǵı tuwlaǵan tolıqın - asaw tolıqın sinonimleri eki hám onnanda sóz dizbeginen dúzilgen qosarlı sinonimler bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde sinonimler sóz shaqapları kózqarasınan alıp qaraǵanda hár túrli sóz shaqapların óz ishine alatuǵının kóriwge boladı.

Mısalı: Mańlay-peshana, kásip-kár, orın-mákan- atlıq sózlerden, sulıw-shıraylı-kórkem-gózzal- kelbetlik sózlerden, qaraw-kóz tigiw-názer salıw -feyil sózlerden, mudamı-bárhama-bárqulla-áste-jay-asıqpay -ráwısh sózlerden, gúllán-barlıq-pútkil-bárialmasıq sózlerden jasalǵan hám taǵı basqa sinonimlik qatarlar belgili bir sóz shaqabınıń ishinde ǵana payda boladı. Máselen, atlıqtan bolǵan bir sinonimlik qatarǵa ekinshi bir sóz shaqabınan sinonimlerdiń kiriwi yamasa ekinshi bir sóz shaqabınan turatúǵın sinonimlik qatarǵa atlıqtan jasalǵan sinonimniń kiriwi múmkin emes. Sinonimlerdiń bir qásiyetin olardıń mánilesligi arasındadı baylanıstan tuwǵan qásiyet dep túsiniwge boladı. Tildiń basqa da qubılısları sıyaqlı sinonimlerde qalay bolsa solay payda bola bermeydi.onıń belgili bir ózine tán nızamlılıqları bar.

Ádebiyatlar:

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили, лексикология, Нөкис, 1994.
2. Ш.Сейтов. Халқабад. Нокис, 1993.
3. Қалендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги, Нөкис, 1990.
4. Қалендеров М. Қарақалпақ тилинде синонимлер, Нөкис, 1985.